
V. ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.8

ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДРУНТЯ ТА ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ РЕСУРСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ (1917–1933)

Л. Л. Кушнір, кандидат економічних наук

Господарський досвід ресурсного забезпечення економіки в СРСР до цих пір не отримав належного оцінювання у вітчизняній науці. Це пояснюється кількома причинами.

По-перше, економічна література, що є джерелом знань про цей досвід, продовжує прислужувати ідеології. Якщо в радянський час перед нею висувалось завдання «доводити безперечні переваги соціалістичної системи господарювання» [34, с. 4], то в пострадянській економічній літературі склалась неприглядна традиція подавати досвід соціалістичної системи господарювання переважно як низку поразок, помилок і злочинів, що зумовили неминучий крах планової економіки СРСР. У результаті структуризувались два протилежні ідеологічно мотивовані підходи до оцінювання радянського досвіду управління ресурсним забезпеченням національної економіки, жоден з яких не може претендувати на об'єктивність у висвітленні означеної теми.

По-друге, сьогодні радянська економічна література практично не перевидається, дуже рідко фігурує у навчальних програмах вищої школи, при цьому майже не згадується як

джерело вітчизняного досвіду з управління економічними ресурсами країни, особливо у площині соціальної політики їх розподілу та розвитку державного сектора економіки.

По-третє, останні 20 років у вітчизняній науці панує догма необмеженої лібералізації суспільного господарства, що також утруднює критичне осмислення минулого радянського досвіду планового управління ним, сприяє замовчуванню, применшенню, а часом і вульгарній недооцінці його масштабів і результатів.

Поміж іншим, сьогодні, коли завдання ресурсного забезпечення розвитку національних економік перейшли до розряду фундаментальних проблем сучасної науки, будь-який попередній досвід державного управління ресурсами буде лише збільшувати свою цінність. Особливо радянський, у якому був окреслений фактично повний спектр основних управлінських проблем, пов'язаних із намаганням налагодити планування ресурсозабезпечення економіки на макрорівні. Якщо після другої світової війни радянська система ресурсного забезпечення економіки вже була відлагодженою і діяла стабільно та відносно ефективно,

то період її формування – 1917–1933 рр. – був винятково суперечливим і трагічним як для багатьох її фундаторів, так і для радянського тоталітарного суспільства в цілому.

Будучи базовим елементом гарантій економічної і політичної влади, основою мирного господарського життя країни та забезпечення у ній соціально-економічних перетворень, економічні ресурси країни вже з перших кроків радянської влади стали центральним об'єктом її політики. На вироблення економічної політики більшовицької партії було спрямовано зусилля досить неоднорідної публіки – професійних революціонерів (у майбутньому державних діячів), господарників, що залишились у країні з початком громадянської війни і діяли на засадах згоди з радянською владою, науковців з університетською освітою, серед яких були і досить відомі фахівці, професійні знання яких зіграли у подальшому вагомий роль у формуванні планової системи державного управління національними ресурсами.

На більшість декретів, постанов, стенограм виступів, доповідей, статей і брошур періоду 1917–1933 рр., що тією чи іншою мірою стосувались проблеми управління національними ресурсами, накладена печать економічних установок марксизму. Їх автори – В. Ленін, М. Бухарін, Ф. Дзержинський, Л. Каменєв, Л. Красін, Г. Кржижанівський, А. Мікоян, Є. Преображенський, Г. Сокольников, Й. Сталін, С. Струмилін, Л. Троцький, О. Риков й інші, виступали за необхідність націоналізації економічних ресурсів і їх директивного розподілу під егідою і в межах державного сектора економіки. Частково такі установки було апробовано ще в межах політики воєнного комунізму періоду громадянської війни. З переходом до економіки мирного часу на початку 1920-х рр. до вирішення проблеми її ресурсного забезпечення були залучені високоосвічені фахівці. Їх публікації базувалися на академічних знаннях і містили конкретні розробки й пропозиції щодо методів відновлення і подальшого розвитку господарства країни. Статті, книги, аналітичні записки професійних науковців і господарників В. Акуленка, В. Базарова, М. Боголепова, П. Гензеля, І. Дашківського, Я. Діманштейна, Л. Кафен-

гауза, М. Кондратьєва, Ю. Ларіна, М. Макарова, В. Новожилова, О. Соколова, Г. Тіктіна, П. Фоміна, О. Чайнова, В. Штейна, Л. Юровського, Л. Яснопольського відрізнялись реалістичним підходом до вирішення широкого кола господарських проблем, у тому числі фінансового, матеріально-технічного та трудових ресурсного забезпечення. Проте і їм не вдалося уникнути впливу політичної кон'юнктури та вимушеної згоди з доктринальними установками марксизму, яка, втім, не врятувала багатьох із них від репресій і терору.

Серед більш пізніх радянських і сучасних нам авторів прихильність до теми державного управління ресурсами в СРСР зустрічаємо в працях Р. Белоусова, В. Греченка, М. Гріка, С. Данильченка, В. Кузьміна, І. Лантуха, В. Мау, М. Симонова, В. Смірнова, Г. Черемісінова, О. Ярмиша та ін. Спеціально присвячені цій темі праці О. Барсова, Ю. Бокарева, О. Малафєєва, М. Еллмана [1, 3, 11, 35], в яких досліджується перерозподіл ресурсопотоків між аграрним сектором (селом) і промисловим сектором (містом) у період індустріалізації в СРСР. На основі використання методу балансових зіставлень, аналізу динаміки господарської кон'юнктури та цін згадані автори роблять спробу виявити масштаби цього явища. Проте спроби подібного аналізу через заідеологізованість даної теми були виключно рідкісним явищем. Незважаючи на величезну кількість економічного фактажу, зібраного й систематизованого в багатотомних виданнях з історії радянської держави і народного господарства СРСР, з історії КПРС та її економічної політики, питання про генезис і масштаби радянської системи ресурсного забезпечення економіки ніколи не розглядалось, що і зумовило особливий інтерес до нього.

Мета написання даної статті – дослідження ролі теоретичного підґрунтя і виявлення основних закономірностей у розвитку радянської системи ресурсного забезпечення економіки в період її формування 1917–1933 рр.

Вибір 1917 р. першої хронологічної межі дослідження пов'язаний із проголошенням більшовицьким урядом правових актів про націоналізацію ресурсів і політики воєнного комунізму в їх розподілі. Вибір 1933 р. другої

хронологічної межі дослідження пов'язаний із виконанням першого державного 5-річного плану. Результати соціально-економічних перетворень, що відбулись за цей час, стали свідченням остаточного організаційно-правового оформлення в СРСР системи державної власності на ресурси, яка відкрила безмежні можливості щодо їх використання з боку партійно-господарського апарату, спецслужб і воєнного відомства країни. З огляду на ці обставини процес формування планової системи управління економічними ресурсами країни в 1917–1933 рр. може бути предметом самостійного дослідження.

Прагнення до контролю і державного регулювання економіки не було специфічною радянською (чи російською) рисою. В цілому, стосовно першої половини ХХ ст. ідею регульованого господарства можна вважати визначальною в розвитку економічної думки багатьох країн. Що ж стосується Росії, то за нею залишається першість у створенні системної парадигми [15] державної економіки, що включає такий базовий елемент як адміністративне управління національними ресурсами.

Формування радянської системи ресурсного забезпечення економіки в 1920–1930 рр. не слід розглядати відірвано від політичної ситуації тієї історичної доби. Спосіб її створення фактично був визначений радикальною філософією марксизму, яка на теренах Росії була досить успішно використана правлячою партією як ідеологію державного будівництва народного господарства. Згідно з основними положеннями цієї філософії, перехід від капіталістичної системи господарства до соціалістичної передбачає ліквідацію приватної власності та встановлення суспільної власності на засоби виробництва. За теоретичними уявленнями представників цієї концепції К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, Л. Троцького та інших обов'язковою передумовою для проведення націоналізації є перемога соціалістичної революції і встановлення влади пролетаріату (робітничого класу). Після перемоги революції Маркс й Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії» писали: «...пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії крок за кроком

увесь капітал, централізувати усі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як панівний клас, і можливо більш швидко збільшити суму продуктивних сил» [20, с. 446]. Таким чином, припускалось, що націоналізація ресурсів закладає основу економічної самостійності соціалістичної держави, сприяє формуванню її соціального устрою і прискоренню економічного розвитку. Саме ця філософська установка і становила ідеологічну основу економічної політики радянської держави практично на весь період її існування.

Теоретичною платформою для розробки економічної стратегії більшовиків після їх перемоги в 1917 р. були марксистські моделі розвитку, передусім наведена у томі I «Капіталу» модель «капіталістичного нагромадження» (схема взаємодії між збільшенням запасів засобів виробництва, зростанням трудових ресурсів і технологічним прогресом), та наведена у томі II модель «відтворення» (схема співвідношення між основними підрозділами економіки, які потрібні для повномасштабного можливого зростання). Згідно з припущенням другої моделі, темп економічного зростання національної економіки є функцією від співвідношення обсягу виробництва «першого підрозділу» – виробництва засобів виробництва – і «другого підрозділу» – виробництва предметів споживання. Перший підрозділ розглядався революціонерами, а надалі радянським керівництвом, як провідний, оскільки контроль над ним дозволяв вирішувати кілька стратегічних завдань одночасно – (1) забезпечувати економічні основи діяльності партії, (2) впливати на динаміку економічного зростання; (3) здійснювати соціально-економічні перетворення в країні, (4) нарощувати воєнний потенціал держави. Відповідно до такого бачення формувалась і радянська система ресурсного забезпечення економіки.

Механізм державного управління ресурсним забезпеченням радянської економіки пройшов достатньо тривалий і складний шлях розвитку. Ще задовго до його організаційного оформлення характерні риси нової політики у галузі розподілу національних ресурсів проявились в перших радянських декретах від

1917–1918 рр. – «Про землю», «Про націоналізацію банків», «Про заснування Вищої ради народного господарства» [8, т. 1, с. 17–20, 225–230, 172–174], «Про націоналізацію підприємств ряду галузей промисловості, підприємств у галузі залізничного транспорту, з місцевого благоустрою і парових млинів» [8, т. 2, с. 498–502], «Про ліси» [23, с. 67–83] та ін.

Першим державним органом, до повноважень якого входило управління ресурсами галузей суспільного господарства, передусім промисловості, стала Вища рада народного господарства (ВРНГ). Спосіб створення системи об'єднаного управління для кожної з конкретних галузей промисловості, який ВРНГ використовувала у своїй діяльності, починаючи з перших місяців 1918 р., не відзначався новизною. Ще впродовж 1915–1916 рр. уряд царської Росії заснував централізовані органи управління (комітети, центри) для багатьох галузей промисловості, що виробляли ті види продукції, які були прямо чи опосередковано потрібні для ведення війни. До 1917 р. такі органи – які зазвичай складалися з представників галузі та здійснювали регулюючі функції досить-таки невизначеного характеру – поширилися майже по всій сфері промислового виробництва. Впродовж першої половини 1918 р. ВРНГ поступово захопила владу над усіма такими органами – або, в усякому разі, над тим, що від них залишилось, – і трансформувала їх в адміністративні органи під назвою «главки» або «центри», що перейшли у її підпорядкування [12, с. 469].

На початку широка націоналізація промисловості не була частиною первинної урядової програми і пояснювалась як вимушена реакція на ворожі акції з боку підприємців. Причому здійснювалась вона виключно по відношенню до окремих підприємств, а не до галузі в цілому. Однак досить швидко картина змінилась. Уже до осені 1918 р. в руках держави було зосереджено 9542 підприємства. Вся велика капіталістична власність на засоби виробництва була націоналізована методом безвідплатної конфіскації. З літа 1919 р. темпи націоналізації різко зросли. До держави перейшли не лише великі, але й середні та велика частина

дрібних промислових об'єктів [4, с. 356]. Змінилась і мотивація відчуження ресурсів на користь держави. На цьому етапі розвитку держави форсування процесу націоналізації пояснювалось необхідністю мобілізації наявних виробничих ресурсів у період Громадянської війни 1918–1920 рр.

Розподільна політика воєнного комунізму (1917–1921 рр.), а надалі нова економічна політика – НЕП (1921–1931 рр.), що проводилась радянськими державними органами в період 20-х років, суттєво відрізнялись змістом. Побудована на засадах марксистського підходу й апробована в роки воєнного комунізму, практика безповоротного вилучення і примусового розподілу економічних ресурсів була несумісною із законами економіки мирного часу, а тому їх необхідно було замінити. Метою нової економічної політики була відбудова господарства країни, що зазнало нищівного руйнування внаслідок Громадянської війни та політики воєнного комунізму. Головний захід на початку НЕП – заміна продрозкладки продподатком на селі. Однак НЕП, сформульована на початку як ідея в партійних і державних документах, також не давала відповіді на питання, як втілювати декларовані державою нові принципи господарювання на практиці. Факти свідчать, що і більшість радянських керівників не розуміли її суті. Партійні уявлення про методи зведення нової економіки містили елементи комуністичного утопізму, прикладом цього стало намагання запровадити на весні та влітку 1921 р. безгрошовий обмін продуктами між містом і селом та адміністративно обмежити ринкову торгівлю місцевим обігом [31, с. 222–223]. «Головна помилка всіх нас була досі, що ми розраховували на краще; і від цього впадали у бюрократичні утопії. Реалізувалась з наших планів нікчемна частка», – писав з цього приводу голова радянського уряду В. Ленін [18, с. 63].

У пошуках нових інструментів адміністративного регулювання економіки 22 лютого 1921 р. за ініціативою В. Леніна було створено Держплан [2, с. 114–115] – постійно діючу комісію, одним із перших заходів якої стали розрахунки балансу хлібних і паливних ресурсів і налагодження виробництва на обме-

женій кількості підприємств найбільш важливих галузей промисловості. Для виконання поставленого завдання В. Ленін вважав за необхідне «...засадити 70 % членів Держплану за роботу по 14 годин на добу (нехай наука потерпить: пайки дали хороші, треба змусити працювати)» [18, с. 64]. Того ж 1921 р. завдання було виконано. В 1922 р. Держплан склав план, а точніше мовити, баланс з виробництва і розподілу металу, гуми та цукру [2, с. 119]. Таким чином, уряд В. Леніна, що складався з учорашніх революціонерів, завдяки жорстким заходам зумів налагодити роботу професійної команди, до якої входили відомі вчені того часу: Г. Кржижанівський, І. Александров, О. Вінтер, В. Вільямс, І. Губкін, Г. Графтіо, Д. Прянішніков, Л. Рамзін та ін. (усього 34 особи).

Поступово НЕП стала набирати реалістичних форм, зберігши, втім, як системний елемент досвіду націоналізації і централізації управління в промисловості та примусового розподілу економічних ресурсів у роки воєнного комунізму. В умовах жорсткої системи управління державою, зведеної за принципом військової організації, як спосіб вирішення складних господарських проблем, стали розглядатись госпрозрахунок і планування в межах державного сектора економіки. Вже в цей час у документах партії стали проглядатись контури моделі управління ресурсами всієї економіки країни: «...загальнодержавний план, заснований на точному обліку ресурсів виробництва і бюджету кожного підприємства зокрема та всіх разом...» [23, с. 278].

Ще перед революцією 1917 р. теоретики російського марксизму вважали, що соціалізм – це природний, органічний розвиток державно-монополістичного капіталізму, але здійснюваний за інших політичних умов. Уявлялось, що такі умови для соціалізму в Росії цілком визріли, залишається лише пролетаріату взяти владу у свої руки і державний капіталізм при Радянській владі становитиме 3/4 соціалізму. Очікувалось також, що світова революція в капіталістично розвинених країнах автоматично вирішить проблему промислово-технічного відставання Росії. Але цього не відбулось і впродовж першої половини

1920-х рр. теоретичне підґрунтя напрямів переходу до соціалізму збагатилось положеннями про необхідність його планомірного формування з використанням державного сектора економіки. Практичним втіленням такого підходу і стала НЕП. В науковому виданні середини десятиліття писалось із цього приводу: «Нова економічна політика в Радянській Росії – це використання державного капіталізму, як форми державно-господарської організації в інтересах робітничого класу, з ціллю створення комуністичного суспільства. Шляхом виділення частини промисловості (частини найбільш організованої і цінної), націоналізації залізниць, монопольної зовнішньої торгівлі, – створюється велике державне господарство, як частина усього господарства в країні. Ця організована частина економічно протиставляється всьому іншому виробництву, як великий капіталіст дрібним, і вступає з ним в планомірну економічну боротьбу» [27]. Теоретично передбачалось, що в результаті такої боротьби «...розвиток ринкових відносин знищить сам себе, тому що, оскільки на ґрунті цих ринкових відносин з їх купівлею-продажем, грошима, кредитом, біржею і т. д. і т. п. державна промисловість і кооперація піднімуть під себе всі інші господарські форми і поступово витіснять через ринок їх до кінця, остільки і сам ринок рано чи пізно відімре, бо все заміниться державно-кооперативним розподілом вироблених продуктів» [5, с. 197].

Однак результати вже перших двох років НЕП, отримані, по суті, за рахунок відновлення ринкової мобільності ресурсів у торгівлі, ремеслі, селянському сільському господарстві, серйозно занепокоїли більшовиків, які розглядали як економічну та соціальну опору своєї влади контроль над національними ресурсами промислового капіталу. Відставання у розвитку націоналізованої ними промисловості на фоні успіхів приватного сектора трактувалось вождями партії як пряма загроза її політичній владі. Крім того, серед теоретиків партії було чітке розуміння того, що контрольована більшовиками промисловість і без їх втручання, сама «...через ринок відродилась би років через 10–20, але вже як приватна капіталістична промисловість» [24, с. 336]. Не влаштував

партію і темп, і хиткий характер економічного зростання, в якому вона природно вбачала можливості для зміцнення держави шляхом нарощування виробничої потужності та військової сили. Тому на практиці було прийнято політичне рішення – розв'язати економічну й оборонну задачі одночасно за рахунок форсованого розвитку важкої індустрії.

Рішення про початок індустріалізації було ухвалене 31 грудня 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) [6, с. 958–960]. Власне, про індустріалізацію тут йшлося лише у загальних рисах. На з'їзді було сформульовано головну мету індустріалізації: забезпечити економічну самостійність СРСР, перетворити його з країни, що ввозить устаткування і машини, в країну, що виробляє їх. Питання темпів, джерел і методів її проведення на з'їзді не розглядалися. Дискусія з цих питань тривала вже після з'їзду. Позначилися два погляди: ліві на чолі з Л. Троцьким вимагали проведення «надіндустріалізації» за рахунок використання ресурсів аграрного сектора, а праві на чолі з М. Бухаріним виступали за поступові перетворення і всебічний розвиток економіки.

Вперше джерела проведення індустріалізації чітко були конкретизовані на XV партконференції ВКП(б), що відбулась у жовтні – листопаді 1926 р.: нагромадження усуспільненої промисловості, використовувани через бюджетні доходи інших галузей народного господарства, заощадження населення через залучення їх у кооперацію, в ощадні каси, внутрішні державні позики, кредитну систему і т. п. [16, с. 176–177]. Умовно кажучи, резолюція XV партконференції ВКП(б) і директиви XV з'їзду ВКП(б) про перехід до загальнодержавного 5-річного планування [7, с. 1290–1304], сформульовані у грудні 1927 р., організаційно закріпили оформлення третьої теоретичної концепції переходу до соціалізму – концепції його державного конструювання.

Головну роль у виборі методів консолідації засобів для досягнення поставленої партією господарської мети відіграв досвід безповоротного вилучення та примусового розподілу економічних ресурсів, апробований у роки воєнного комунізму впродовж Громадянської

війни 1918–1921 рр. Упродовж 1927–1928 рр. разом із початком створення військово-промислового комплексу СРСР [25, с. 42] і закладкою великих індустріальних об'єктів на зразок Дніпрогесу [10] у практиці ресурсного забезпечення їх будівництва знову стали застосовуватись жорсткі мобілізаційні заходи, характерні для воєнної доби.

Поширення такої практики на всі програми державного будівництва неминуче повинно було привести до створення економіки мобілізаційного типу із притаманною їй подальшою мілітаризацією всього суспільства. Так і сталося.

Приблизно до середини 1920-х рр. НЕП супроводжувалась певним відходом від марксистських стереотипів про невідворотність процесу усуспільнення сфери розподілу і використання ресурсів, про несумісність у цьому контексті господарського (планового) і ринкового механізмів. Серед академічно налаштованих науковців поступово визрівала думка, що «плановий початок становить необхідний елемент соціалістичного будівництва, але плановий початок у жодному випадку не можна уявляти собі як сукупність розроблених схем, які що б то не було повинні бути нав'язувані життю...» [9, с. 12–13]. Слід визнати, що теоретичний плюралізм у цей час ще дійсно існував. Разом із тим, на ділі між загальноекономічними відомствами СРСР, як і в партії, постійно точилась боротьба за право теоретичного обґрунтування економічного курсу ВКП(б), за першість у науковому тлумаченні її господарських рішень, за розподіл функцій, повноважень і засобів, передбачених урядом і бюджетом для розробки поточних і перспективних економічних проектів.

Ці невід'ємні життєві обставини безумовно вплинули на поляризацію поглядів щодо змісту завдань державного планування господарського розвитку (підтримка поточної господарської рівноваги чи визначення перспектив зростання національної економіки), що зумовило організаційний розрив між функціями двох провідних на той час економічних відомств – Народного комісаріату фінансів (Наркомфіну) і Держплану. Так, якщо з кінця 1917 р. провідне становище у формуванні еко-

номічної політики радянської влади посідав Наркомфін, то після кризи збуту 1923 р., що призвела до відмови від ряду фундаментальних ринкових принципів, вперед висувається Держплан, у якому поступово перемагає антиринкова логіка. Паралельно з суперництвом загальноекономічних відомств СРСР, викристалізовується два розуміння найважливіших завдань суспільно-господарського планування і дві форми плану. Одні економісти бачили в плані, заснованому на принципах ринкової рівноваги, найбільш точний прогноз майбутнього руху народного господарства. Ці ідеї послідовно розвивав М. Кондратьєв, вказуючи на обмеженість прогнозних можливостей і застерігаючи від детальної розробки далекоюсяжних планів, що межують із безпідставними фантазіями. Інше бачення висунули тоді В. Базаров, В. Громан й інші, які особливу увагу приділяли балансовій ув'язці різних сторін плану, який мислився у формі народногосподарського балансу. У зв'язку із цим В. Базаров вважав за доцільне взагалі не обмежувати плановий документ конкретними часовими рамками, а дати в ньому аналіз цільового стану, до якого повинне прийти суспільство, і взаємопов'язані проблеми, які належить вирішувати [21].

Найбільш гострі методологічні дискусії розгорнулися 1927 р., вони були пов'язані з публікацією Держпланом докладного проекту плану розвитку суспільного, або як тоді прийнято було говорити, народного господарства СРСР на п'ять років [22]. Основними моментами цього документа були такі:

- за критерії прогресивного розвитку радянської економіки було обрано зростання продуктивних сил найбільш швидким темпом, максимальне задоволення потреб трудящих, а також перевлаштування суспільних відносин на соціалістичних засадах;

- вельми докладне кількісне опрацювання плану з метою ретельної балансової ув'язки матеріально-речових пропорцій при одночасному ствердженні, що директивами, які підлягають обов'язковому виконанню, можуть бути тільки цифри капітальних вкладень на майбутні роки. Решта ж показників визначались лише як обґрунтування інвестицій і не повинні були мати вирішального значення;

- в основу методології плану була покладена теза про провідну роль «вільних творчо-реконструктивних ідей соціального організатора», що зумовлюється наявністю в радянському господарстві принципово нового чинника зростання – «творчої волі революційного пролетаріату», який дозволяє перейти від «ворожінь і прогнозів» (за допомогою аналізу динамічних коефіцієнтів, пошуку закономірностей розвитку господарства) до формулювання «певної системи господарських зв'язків у галузі соціалістичного будівництва» [29]. На цій базі передбачалося для конкретнішого аналізу користуватися методами варіантних наближень, балансових ув'язок, експертних оцінок;

- наріжне положення в проекті плану посідали питання розвитку промисловості. Індустріалізація повинна була здійснюватися перш за все за рахунок внутрішніх нагромаджень цієї галузі. В аграрному секторі економіки істотних соціальних змін взагалі не передбачалось і цьому було вагоме пояснення.

У 1927 р. Г. Кржижанівський писав: «За рахунок села ми не маємо в розпорядженні ніяких ресурсів для наміченого нами плану індустріалізації... При низькому рівні продуктивності праці і низькому душевому доході село живе на порозі фізіологічних норм існування і не може слугувати скільки-небудь помітним джерелом для соціалістичного нагромадження» [22, с. 30]. Насправді ж відбувалося зовсім інше. За даними ЦСУ СРСР, у 1926–1927 р. при зростанні валового збору зерна на 6,5 % масштаби вилучень у формі державних хлібозаготівель збільшилися на 25,2 %, а експорт хліба становив 188,4 млн пудів [32, т. 1, с. 20–21]. Після найурожайнішого року, не було хлібних запасів ні в місті, ні в селі. Про це заборонялось писати у пресі, і до збереження таємниці було залучено каральний орган ОДПУ (скороч. від – Об'єднане державне політичне управління). Диспропорції між промисловістю й сільським господарством посилювалися під впливом сезонності аграрного виробництва. Якщо до 1917 р. вона згладжувалась завдяки наявності значних товарних запасів, то тепер через їх відсутність кожної осені виникали кризові явища. Замість нагро-

мадження матеріальних ресурсів у сільському господарстві відбувалось їх інтенсивне примусове вилучення на потреби розвитку державної промисловості, що не лише руйнувало базу і стимули землеробського господарства, але й підривало можливості нагромадження в системі суспільного господарства загалом.

Характерною в цьому відношенні є позиція твердого прихильника директивного планування С. Струмиліна, який на пропозицію свого колеги Г. Сокольникова «приспосовувати план до ринкової обстановки», заявив: «Ні, не приспосовуватися до неї, а свідомо приспосовувати її саму до наших планових устремлінь – ось єдино надійний шлях до найбільш безболісного і безкризового розгортання нашого соціалістичного господарства» [30, с. 199–200]. Таким чином, планово-директивні, адміністративні методи дії на економіку повинні були замінити економічні важелі та стимули.

Замість економічних форм управління ресурсами суспільного господарства у нав'язуваному більшовиками варіанті розвитку, основне місце повинні були зайняти адміністративно-командні форми управління. У 1927 р. генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін відверто заявив, що «наші плани є не плани-прогнози, не плани-здогадки, а плани-директиви, які обов'язкові для керівних органів і які визначають напрям нашого господарського розвитку у майбутньому в масштабі всієї країни» [7, с. 69]. Таким чином, тоталітарна влада «прагнула створити економічний механізм, який, з одного боку, здійснював би технічний прогрес і давав промислове зростання, а з іншого боку, гарантував, що її необмеженому володінню надбанням суспільства і владою не буде кинутий виклик» [37, с. 34]. Ресурсне забезпечення вказаних цілей вимагало принципово іншої система розподілу засобів – планової.

1927 р., пишучи про результати досвіду планового управління державним сектором економіки у попередні роки, голова Держплану Г. Кржижанівський мимоволі визнав, що «...фактичне зростання планового режиму в нашому господарстві відбувалось не тільки і не стільки в порядку вдосконалення теоретичних схем планування шляхом кабінетної робо-

ти спеціалістів і теоретиків, а шляхом дійсної змички планової роботи з фактичною роботою багаточисельного кадру господарників...» [17, с. 117], тобто відбувалось шляхом хитань і «намацування» способів вирішення тих задач, які встановлювали і коригували парторгани, і які постійно змінювались під тиском політичної кон'юнктури та наростання планового максималізму.

Індустріалізація, що почалася в кінці 20-х рр., породила ідеологію технічного прогресу, згідно з якою передову техніку Заходу можна пересадити на радянський ґрунт одноразово, побудувавши в стислі терміни безліч нових підприємств. Згідно з цією ідеологією, в певний момент технічний рівень СРСР завдяки новому будівництву мав стати найвищим у світі. Абсолютно відкидалось очевидне положення, згідно з яким для підтримки технічного прогресу потрібний економічний механізм, який цей прогрес генерує. Тим більше не було механізму технічного прогресу в 30-х рр., в умовах надцентралізації управління, масового застосування примусової праці. Як механізм технічного прогресу мислилось нескінченне будівництво нових підприємств, викачування з країни сільськогосподарських і сировинних продуктів з метою вливання іноземної техніки.

Переваги, які надавалися важкій промисловості, далися взнаки дуже швидко. Вже у 1930 р. важка індустрія за обсягом валової продукції вперше перевищила галузі, які випускали предмети споживання [13, с. 309]. Зростання важкої промисловості при поглибленні хронічного дефіциту споживчих благ супроводжувалось прискореними інституціональними змінами в соціально-економічних відносинах. Безпосередніх виробників позбавили прав власності. Власність з колективної та приватної перетворилась у відомчо-бюрократичну. Реальна господарська влада перейшла до партійних органів, наркоматів, установ, які стали розподіляти плани і ресурси по галузях, регіонах, підприємствах. Змінилась система оплати праці. Відбувся перехід до прямого встановлення зарплати «зверху» замість практики колективних договорів.

Таким чином, період політики воєнного комунізму і НЕП означав на практиці захоплення досить невеликою групою осіб контролю практично над усіма активами в економіці. Вже до кінця 1920-х і початку 1930-х рр. майже всі виробничі фонди знаходились у руках вищих ешелонів апарату Комуністичної партії. Всі незатверджені державою угоди з ресурсами, сировиною, готовими продуктами, напівфабрикатами, машинами й устаткуванням строго карались, зокрема не виключалась можливість смертної кари. Державне володіння ресурсами поширювалось не лише на матеріальні активи, але також і на значну частину трудових ресурсів. Дослідження останнього часу, що розкрили секретні документи Політбюро КПРС, ясно свідчать про те, що концентраційні табори були не лише засобом репресій проти політичних дисидентів, але й важливими елементами економічного планування. Кількість рабської робочої сили, що шукала золото на Колімі, рубала ліс в сибірській тайзі, будувала дороги, залізничні колії, канали і так далі, не лише враховувалась у п'ятирічних і щорічних планах, але й планувалась за чисельністю та обсягом вироблюваної продукції. Вважається, що приблизно від десяти до одинадцяти мільйонів чоловік (6–7 % від чисельності всього населення) постійно перебували в робочих таборах [37, с. 35–36].

Шельмуванням і розправою над академічно підготовленими вченими закінчилась робота над складанням першого балансу народного господарства СРСР, схему якого, на думку Й. Сталіна, «...повинні виробити революційні марксисты, якщо вони взагалі хочуть займатися розробкою питань економіки перехідного періоду» [28, с. 171–172]. Існує думка, що Й. Сталін просто не зрозумів тих можливостей, які містив у собі баланс народного господарства. Головна ж причина бачиться в іншому: науково обґрунтований баланс засвідчував фактичні ресурсні можливості для подальшого розвитку економіки, а в майбутньому повинен був розкривати диспропорції, показувати реальні результати господарювання, реальний рівень споживання, стан землі та природних багатств. У результаті виявилось б, що при-

скорене будівництво та перетворення згубно позначаються на житті людей, нищать природу, не збільшують, а зменшують національне багатство. Тільки виключивши землю й інші природні ресурси зі всього господарського обліку, засекретивши або фальсифікувавши дані про рівень споживання, стан здоров'я і чисельності населення, сталінська статистика змогла стверджувати, що зростання виплавки чавуну і сталі, видобутку руди та вугілля рівнозначне розвитку країни, зростанню економіки і добробуту народу [19, с. 181–198].

Вже на початку 1930-х р. пропорції відтворення сукупного суспільного продукту змінилися на користь виробництва засобів виробництва, при відносному скороченні виробництва предметів споживання, і абсолютному збільшенні (у півтора – два рази вище за темпи зростання валової промислової продукції) витрат державного бюджету. З цієї причини показники вартісних пропорцій і матеріальні баланси оптимального варіанта 1-ї п'ятирічки виявилися незатребуваними. У кожній галузі економіки реально склалися свої пріоритети, орієнтири і показники економічного зростання. «Перекачування» ресурсів із сільського господарства в промисловість, нееквівалентний обмін між ними стали основними дестабілізуючими чинниками господарсько-політичної ситуації. Навіть за офіційними радянськими даними частка перерозподілу з сільського господарства додаткового продукту становила в 1928 р. 18 %, 1930 – 27,5; 1931 – 31; 1932 – 21,7 [1, с. 138]. Безумовно, прискорене збільшення розміру промислового першого підрозділу стало головною причиною наближення економічної кризи. Це вело до ситуації невпинно зростаючого міського попиту на продукти харчування, якому не відповідала пропозиція промислових товарів, призначених для селянства.

У 1929–1930 рр. керівництво країни з метою забезпечення виконання будівельної та виробничої програми першої п'ятирічки переходить до вирішення задачі розподілу фінансових і матеріальних ресурсів між галузями економіки, їх виробничими одиницями й об'єднали методами директивних нарядів

і призначень, не зважаючи на загрозові господарські диспропорції і практично повний розлад товарно-грошового обігу. Офіційно перехід від державного регулювання товарно-грошових відносин до адміністративно-планового розподілу матеріально-фінансових ресурсів у мирний час пояснювався необхідністю зведення в максимально стислий час основної індустріальної бази оборонного призначення. Неофіційно його можна розглядати як результат внутріпартійної боротьби, в якій спосіб залучення економічних ресурсів на потреби індустріалізації був засобом зміцнення влади «лівого» крила в партії та особисто Й. Сталіна. В майбутньому це дозволило проголосити ворогами народу і фізично усунути М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, які в 1929–1930 рр. виступили проти запровадження надзвичайних заходів і відповідної їм економічної політики, оскільки сумнівались у її ефективності [25, с. 70–72].

Під час реформ початку 30-х рр. був створений господарський механізм, завдяки якому було налагоджене великомасштабне інвестування в галузі важкої індустрії. За роки 1-ї п'ятирічки частка промисловості у валовій продукції СРСР виросла з 51 до 70,7 %, а частка сільського господарства зменшилася з 49 до 29,3 % [33, с. 45].

Про глибину та масштабність проблеми ресурсного забезпечення централізованої економіки на етапі її остаточного оформлення можна частково міркувати, проаналізувавши показники соціально-економічної динаміки СРСР (табл.). Наведені вибіркові дані можуть свідчити, що індустріалізація і колективізація в СРСР супроводжувалась колосальними масштабами нарощування ресурсів основного капіталу при одночасному одержавленні ресурсів селянського сільського господарства.

Таблиця

Деякі показники соціально-економічної динаміки СРСР в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр.*

Показник	Рік						
	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Енергетичні потужності великої промисловості, млн кВт	2,72	2,97	3,3	3,72	4,34	5,5	6,89
Вантажообіг залізниць, млрд т.км	81,7	93,4	112,9	133,9	152,1	169,3	169,5
Тракторний парк у сільському господарстві, тис. шт.	**	**	34,9	72,1	125,3	148,5	204,1
Парк комбайнів, тис. шт.	–	–	–	1,7	6,4	14,5	25,4
Колективізація селянських господарств, %	0,8	1,7	3,9	23,6	52,7	61,5	65,0
Число колгоспів, тис. од.	14,8	33,3	57,0	85,9	211,1	211,05	224,5
Приріст чисельності населення СРСР:							
1-ша версія, млн чол.							
2-га версія, млн чол.							
3-я версія (основна), тис. чол.							
Смертність населення за 3-ю версією, тис. чол.	3984	3878	4132	4284	4501	4786	11450

Примітки:

* Складено за даними видань [14, с. 13; 26, с. 97; 32, т. 3, с. 840].

** Дані відсутні.

Примусова колективізація дозволила державі концентрувати в своїх руках усі продовольчі ресурси, різко збільшити державні резерви і мобілізаційні запаси та використовувати на власний розсуд працю багатьох сотень тисяч розкуркулених і засланих у віддалені

райони країни селян. За підрахунками спеціальної комісії ЦК ВКП(б), лише впродовж 1931–1932 рр. насильницьким шляхом було переміщено 381026 сімей. Як вказувалось у записці заступника голови ОГПУ Г. Ягоди Сталіну, на початок 1932 р. на спецпоселенні

знаходилося близько 1,4 млн чоловік (включаючи і засланих в 1929 р.), у тому числі на Уралі – 540,8 тис., в Сибіру – 375,2 тис., у Казахстані – 191,9 тис., у Північному краї – 130 тис. [32, т. 3, с. 15]. Сучасні дослідники, характеризуючи означений період, вказують на повну дезорганізацію та занепад аграрного виробництва, масову загибель основних сільськогосподарських виробників через репресії, депортації і голод.

Приблизно впродовж 1932–1933 рр. диспропорційність у розвитку індустрії, зумовлена прискореним перерозподілом ресурсів на її користь, сягнула критичних меж, що суттєво позначилось на загальному стані національної економіки СРСР. Стало очевидним, що розширювати в тому ж стрімкому темпі сектор важкої промисловості, який лише за п'ять років виріс удвічі, далі фізично неможливо, оскільки це вимагало б ще більш масштабнішого переливу засобів з сільськогосподарського сектора, який і так знаходився на стадії застою. Давалося взнаки збільшення розриву між зростанням машинобудування і розмірами виробництва основної промислової сировини. Новозбудовані заводи, що використовували сталь, незалежно від їх технічного оснащення стали простоювати. Таким чином, становлення надмірно централізованої системи планування в економіці СРСР супроводжувалося формуванням пагубних перекосів у її структурі, а також породило абсолютно неефективну модель поведінки як серед управлінців, так і в низових ланках економіки. У рамках основної марксистської моделі це зовсім не говорило про прагнення домогтися відповідності між рівнем розвитку продуктивних сил і виробничими відносинами. Навпаки, йшлося про те, щоб спробувати змусити продуктивні сили вивратися за межі цілком досяжного, але відверто примусового рівня розвитку виробничих відносин і політичної надбудови. З цього часу виробничі відносини і політична надбудова в СРСР були взаємозв'язані до такої міри, що стали практично невіддільними [36, с. 132, 136–137].

Визначальні риси директивно-планового господарства СРСР і його системної парадигми остаточно оформились на початку

1930-х рр. Одержавлення всіх сфер національної економіки, в тому числі і сфери її ресурсного забезпечення, трактувалось у межах цієї парадигми як закономірність, пов'язана з переходом до комуністичного суспільства. На зведення індустріальної бази такого суспільства без належної оцінки їх економічної ефективності були спрямовані колосальні трудові, капітальні та природні ресурси. Аналіз науково-практичних поглядів на способи будівництва суспільного господарства, які панували на той час, дозволяє стверджувати, що в 1920-х – на початку 1930-х рр. вищим керівництвом СРСР було дано політично спростоване тлумачення марксистських схем економічного розвитку, яке зумовило втілення безперспективної моделі національної економіки, зорієнтованої на перманентне нарощування потужностей важкої промисловості та приреченої на хронічне відставання у виробництві товарів народного споживання. Нічим не виправдана ресурсозатратність радянської господарської системи сприяла її прискореному підриву і закінчилась політичним банкрутством СРСР на початку 1990-х рр. Отже, першою і провідною закономірністю розвитку національної економіки радянського періоду 1917–1933 рр. слід вважати тотальне одержавлення всіх груп економічних ресурсів і формування неефективної ресурсозатратної господарської системи.

Другою очевидною закономірністю розвитку національної економіки в цей час стало посилення статусу особливої соціальної верстви – чиновної бюрократії, з її специфічним інтересом до розгортання підприємництва за казенний рахунок. Якщо державно-монополістичний капіталізм на Заході формувався за рахунок поступового зрощування інтересів політики і бізнесу у сфері розподілу національних ресурсів, то державно-монополістичний соціалізм у СРСР був створений за найкоротші терміни завдяки встановленню прямого і необмеженого контролю за їх використанням.

Таким чином, суперечливі зрушення в національній економіці періоду 1917–1933 рр. були закономірним продовженням змін системного характеру, закладених революцією 1917 р. Результати соціально-економічних перетворень, що відбулись за цей час, стали

свідченням остаточного організаційно-правового оформлення в СРСР системи державної власності на ресурси, яка відкрила безмежні можливості щодо їх використання з боку партійно-господарського апарату, спецслужб і воєнного відомства країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барсов А. А. Баланс стоимостных обменов между городом и деревней / А. А. Барсов ; АН СССР, Институт экономики. – М. : Наука, 1969. – 200 с.
2. Белоусов Р. А. Исторический опыт планового управления экономикой СССР / Р. А. Белоусов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Мысль, 1987. – 428 с.
3. Бокарев Ю. П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е гг. : источники, методы исследования, этапы взаимоотношений / Ю. П. Бокарев ; отв. ред. Д. И. Ковальченко. – М. : Наука, 1989. – 310 с.
4. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Советская Энциклопедия, 1970–1979. Т. 17 : Моршин-Никиш. – 1974. – 616 с.
5. Бухарин Н. И. Избранные произведения / Н. И. Бухарин ; Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Политиздат, 1988. – 499 с.
6. Материалы XIV съезда Всесоюзной Коммунистической партии (б) : стенографический, (отчет 1925 ; Москва). – М. : Государственное издательство, 1926. – 1026 с.
7. Материалы XV съезда Всесоюзной Коммунистической партии (б) : стенографический отчет, 1927, Москва). – М. ; Л. : Государственное издательство, 1928. – 1416 с.
8. Декреты Советской власти : в 5 т. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории АН СССР ; [редкол. : Г. Д. Обичкин и др.]. – М. : Госполитиздат, 1957–1971. Т. I : 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – 1957. – 626 с. Т. II : 17 марта – 10 июля 1918 г. – 1959. – 686 с.
9. Законодательство о трестах и синдикатах / [предисл. и под ред. А. М. Гинзбурга. – 3-е изд. – М., Л. : ВСНХ СССР ; Центр упр. печати, 1926. – 623 с.
10. История строительства ДнепрОГЭС [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lifeglobe.net/blogs/details?id=57>. – Название с экрана.
11. История ценообразования в СССР (1917–1963 гг.) / сост. А. Н. Малафеев. – М. : Мысль, 1964. – 439 с.
12. Карр Э. Х. История Советской России. Большеви́стская революция : 1917–1923 гг. Кн. 1, т. 1–2 / Э. Карр ; [пер. с англ.] ; предисл. А. П. Ненарокова. – М. : Прогресс, 1990. – 768 с.
13. Колесниченко А. Шаги индустриализации / А. Колесниченко, В. Лельчук // Страницы истории КПСС : Факты. Проблемы. Уроки. – М. : Высшая школа, 1988. – 702 с.
14. Колхозы в 1929 году. Итоги сплошного обследования колхозов. – М. : Государственное планово-хозяйственное издательство, 1931. – 274 с.
15. Корнаи Я. Системная парадигма / Я. Корнаи // Вопросы экономики. – 2002. – № 4. – С. 4–22.
16. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов : 1898–1953. Ч II. 1925–1953 гг. / Институт Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина при ЦК КПСС. – изд. 7-е. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1953. – 1204 с.
17. Кржижановский Г. М. Десять лет хозяйственного строительства СССР : 1917–1927 / Г. М. Кржижановский. – М. : Госплан СССР, 1928. – 132 с.
18. Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин ; Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. – изд. 5-е. – М. : Изд-во политической литературы, 1970. – Т. 44. – 725 с.
19. Маневич В. Е. Сталинизм и политическая экономия // Репрессированная наука / В. Е. Маневич ; под общ. ред. проф. М. Г. Ярошевского. – С.Пб. : Наука, 1991. – С. 181–198.
20. Маркс К. Манифест Коммунистической партии // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1955. – Т. 4. – С. 419–459.
21. Перламутров В. Л. Новая экономическая политика советского государства (1921–1926 гг.) [Электронный ресурс] / В. Л. Перламутров. – Режим доступа : <http://www.cemi.rssi.ru/mei/articles/perlam00.htm>. – Название с экрана.
22. Перспективы развертывания народного хозяйства СССР на 1926/27–1930/31 гг. : материалы Центр. Ком. по пятилет. плану / под ред. С. Г. Струмилина. – М. : Госплан СССР, 1927.

- 455 с.
23. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : 1917–1967 гг. : сб. документов за 50 лет : в 5 т. Т. 1. 1917–1928 гг. – М. : Политиздат, 1967. – 783 с.
  24. Материалы XII съезда РКП(б) : стенографический отчет, (1923, Москва). – М. : Издательство политической литературы, 1968. – 903 с.
  25. Симонов Н. С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление / Н. С. Симонов. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – 336 с.
  26. Смирнов В. С. Экономические причины краха социализма в СССР / В. С. Смирнов // Отечественная история. – 2002. – № 6. – С. 91–109.
  27. Смушков В. Экономическая политика СССР [Электронный ресурс] / В. Смушков. – Режим доступа : <http://www.fintrest.ru/politekonomia.html>. – Название с экрана.
  28. Сталин И. В. К вопросам аграрной политики в СССР : речь на конференции аграрников-марксистов 27 декабря 1929 г. / И. В. Сталин // Сочинения / И. В. Сталин. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 12. – С. 141–172.
  29. Струмилин С. Г. К перспективной пятилетке Госплана на 1926/27–1930/31 гг. / С. Г. Струмилин // Плановое хозяйство. – 1927. – № 3. – С. 21–22.
  30. Струмилин С. Г. На плановом фронте : 1920–1930 гг. / С. Г. Струмилин. – М. : Госполитиздат, 1958. – 624 с.
  31. Танцюра В. І. Співвідношення плану і ринку в теорії та практиці більшовицької партії в умовах непу / В. І. Танцюра, Н. В. Чорна // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387. – С. 222–229. – (Серія: «Історія України»; вип. 1).
  32. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание : 1927–1939 гг. : документы и материалы : в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999–2004. Т. 1 : Май 1927 – ноябрь 1929. – 1999. – 880 с. Т. 3 : Конец 1930–1933. – 2001. – 1008 с.
  33. Черемисинов Г. А. Государственное предпринимательство в годы нэпа: теоретико-методологические основы исследования [Электронный ресурс] / Г. А. Черемисинов. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2003. – 56 с. – (Препринт / Южная секция развития экономической науки Волгоградского гос. ун-та, Изд-во ВолГУ : ВолГУ 2003-23). – Режим доступа : <http://sors.volsu.ru/library/docs/00000687.pdf>. – Название с экрана.
  34. Экономическая история СССР : очерки / рук. авт. колл. Л. И. Абалкин. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 496 с.
  35. Эллман М. Обеспечил ли прибавочный продукт сельского хозяйства увеличение капиталовложений в СССР во время первого пятилетнего плана? / М. Эллман // Вопросы экономики. – 1992. – № 1. – С. 92–113.
  36. Эрлих А. Сталинизм и марксистские модели роста / А. Эрлих // Экономическая политика. – 2009. – № 4. – С. 125–143.
  37. Явлинский Г. А. Социально-экономическая система России и проблема ее модернизации : дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.01 / Г. А. Явлинский. – М., 2005. – 349 с.

УДК 334

КООПЕРАТИВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО КРАЇН ЄВРОПИ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

О. Л. Легошина

Кооперація спирається на три основні принципи: добровільності, недоторканості та колективного використання власності. На су-

часному етапі у розвинутих країнах Західної Європи кооперативний сектор охоплює дрібне та середнє фермерство, дрібних підприємців